

УДК 811.161.3'373

ВАРЫЯНТНАСЦЬ ПРЫКАЗАК І АНТЫПРЫКАЗАК**І.С. КАНАВАЛАВА***(Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.А. Куляшова)*

Разглядаюцца адрозненні паміж аказіянальнымі і ўзуальнымі змяненнямі прыказак пры функцыянаванні іх у маўленні. Вызначаецца, якія змяненні прыводзяць да ўтварэння сінанімічных і несінанімічных парэмій. Вызначаюцца спецыфічныя прыметы антыпрыказкі як адзінкі аказіянальнага ўтварэння. Разглядаецца ўплыў і праяўленне з'яў варыянтнасці і пранікальнасці прыказак пры ўтварэнні антыпрыказак. Аўтар адзначае, што пры вызначэнні асноўных спосабаў і прыёмаў утварэння антыпрыказак неабходна размяжоўваць спосабы аказіянальнага змянення прыказак, якія з'яўляюцца вызначальнымі і істотнымі (выключнымі) для ўтварэння адзінак антыпрыказкавага жанру, і ўзуальныя змяненні прыказак, якія могуць адбывацца адначасова з аказіянальнымі, але якія не прыводзяць да змянення семантыкі зыходнай адзінкі і ўтварэння антыпрыказак. Апісваюцца антыпрыказкі, якія ахоплены з'явай варыянтнасці, што з'яўляецца адным з паказчыкаў праяўлення сістэмных адносін у парэміялогіі. Апісваюцца асноўныя тыпы антыпрыказкавых варыянтаў.

Уводзіны. Пры функцыянаванні прыказак у маўленні адбываецца трансфармацыя іх структуры і семантыкі. У выніку трансфармацыі ўтвараюцца новыя адзінкі, сярод якіх: 1) сэнсава тоесныя (сінанімічныя) зыходным адзінкам; 2) сэнсава нятоесныя (несінанімічныя) зыходным адзінкам.

Антыпрыказкі ствараюцца з мэтай парадывання, асмяяння пэўнай прыказкі або прыказкавай мударасці ўвогуле. Таму антыпрыказкі – гэта парэміялагічныя адзінкі, якія не толькі не з'яўляюцца сэнсава тоеснымі (сінанімічнымі) сваім прататыпам, а, наадварот, супярэчаць семантыцы зыходных прыказак. Антыпрыказкі з'яўляюцца адзінкамі аказіянальнага ўтварэння і адрозніваюцца ад сваіх прататыпаў (зыходных прыказак) семантыкай, структурай, функцыянальнай прыналежнасцю. Аднак утварэнне і функцыянаванне антыпрыказак падпадае, як і ўласна прыказак, дзеянню заканамернасцей парэміялагічнай сістэмы мовы, таму вельмі важным з'яўляецца дакладнае размежаванне з'яў варыянтнасці і ўтварэння новых адзінак у дачыненні да прыказак і антыпрыказак, звязаных дэрывацыйнымі адносінамі.

Асноўныя задачы даследавання – вызначыць, якія змяненні прыказак не прыводзяць да ўтварэння антыпрыказкавых адзінак, акрэсленне ўплыву і праяўлення з'яў варыянтнасці і пранікальнасці прыказак пры ўтварэнні антыпрыказак, выяўленне і апісанне асноўных тыпаў антыпрыказкавых варыянтаў.

Фактычным матэрыялам даследавання з'яўляюцца 665 антыпрыказак, якія былі зафіксаваны аўтарам артыкула на старонках сучаснай беларускамоўнай прэсы, інтэрнэт-сайтаў і ў вусным маўленні.

1. Індывідуальна-аўтарскія пераўтварэнні прыказак і з'явы варыянтнасці і пранікальнасці

Разглядаючы функцыянаванне прыказак у маўленні, неабходна размяжоўваць мэтанакіраваныя індывідуальна-аўтарскія змяненні прыказак і з'яву варыянтнасці прыказак.

У парэміялогіі, як вядома, **варыянтамі** лічацца агульнаўжывальныя разнавіднасці прыказак, якія адрозніваюцца пэўнай структурнай (лексічнай, словаўтваральнай і інш.) зменнасцю плана выражэння пры нязменнасці плана зместу [1, с. 11; 2, с. 38].

Прыказкі, ахопленыя з'явай варыянтнасці, характарызуюцца: 1) рэалізацыяй аднаго і таго ж значэння; 2) наяўнасцю і захаваннем аднолькавай вобразнай асновы (унутранай формы) для ўсіх варыянтаў парэміі; 3) узаемазамыняльнасцю ў любых кантэкстах. Адзначаныя крытэрыі дазваляюць адрозніваць з'яву варыянтнасці ад з'явы сінаніміі¹.

Вядомы рускі парэміёлаг У.П. Жукаў адрознівае лексічныя, фармальна-словаўтваральныя, лексіка-граматычныя і структурныя варыянты прыказак [3, с. 16].

Тыпы прыказкавых варыянтаў у беларускім мовазнаўстве былі распрацаваны І.Я. Лепешавым і М.А. Якалцэвіч. У залежнасці ад змяненняў, якія адбываюцца на пэўным моўным узроўні, вылучаюць наступныя восем тыпаў прыказкавай варыянтнасці:

1) **лексічныя варыянты** адрозніваюцца слоўнымі відазмяненнямі. Непастаяннымі кампанентамі выступаюць сінанімічныя словы: *Ведае (знае) кошка, чыё сала з'ела*. Лексічная варыянтнасць можа распаўсюджвацца на адзін, два і больш кампанентаў: *Груган гругану (воран ворану) вока не выдзеўбе (не*

¹ «Прыказкі-сінонімы маюць тоеснае ці гранічна блізкае значэнне і часцей за ўсё адрозніваюцца адна ад другой найперш сваёй унутранай формай (калі яны поўнаасцю ці часткова іншасказальныя), іншы раз сэнсавымі адценнямі, стылістычнымі асаблівасцямі, структурай, індывідуальнай сітуацыйнай характарыстыкай» [2, с. 34].

дзяўбе, не клею, не выклюе). Магчыма выкарыстанне кантэкстуальных сінонімаў, радзей несінанімічных слоў, якія або адносяцца да адной тэматычнай групы, або ўступаюць у іншыя сістэмныя адносіны, што не ўплывае на змест прыказкі: *Галоднай куме сыр (хлеб) наўме* [2, с. 40 – 41];

2) **марфалагічныя варыянты** адрозніваюцца формамі ліку, склону, асобы прыказкавага кампанента: *Ваўкоў (ваўка) баяцца – у лес не хадзіць; Сорам не дым, вачэй (вочы) не выесць* [2, с. 41];

3) **словаўтваральныя варыянты** адрозніваюцца дэрывацыйнымі сродкамі (прыстаўкамі ці суфіксам): *З ваўкамі жыць – па воўчы (па-ваўчынаму, па-воўчаму) выць*. І.Я. Лепешаў выказвае меркаванне, якое пацвярджае рознымі прыкладамі, што прыказкі, у складзе якіх ужыты назоўнікавыя кампаненты з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі, не могуць набываць ніякіх новых дадатковых адценняў значэння, «бо суфікс у кампаненце прыказак, асабліва алегарычных, страчвае сваё памяншальна-ласкальнае значэнне ці іншае рэальнае значэнне, яно нейтралізуецца ў складзе прыказкі» [2, с. 41];

4) **фанетычныя варыянты** адрозніваюцца невялікімі асаблівасцямі ў агаласоўцы аднаго з кампанентаў: *Кось-кось (кося-кося, кося-кося), пакуль у аглоблі* [2, с. 42];

5) **акцэнтна-фанетычныя варыянты** адрозніваюцца месцам націску ў адным з кампанентаў, што вядзе і да фанетычных змяненняў: *Супраць (супроць) ражна не папрэш* [2, с. 42];

6) **канструкцыйна-колькасныя варыянты** адрозніваюцца наяўнасцю факультатыўных кампанентаў: *<Калі> улез у дугу, <дык> не кажы <што> не магу; Да пары збан (жбан) ваду носіць <ручка (вушка) адарвецца – збан паб'ецца>*. Такія варыянты, на думку М.А. Якалцэвіч, неправамерна называць эліпсаванымі ці рэдукаванымі [1, с. 11], бо яны «адрозніваюцца адзін ад аднаго сваёй канструкцыяй і колькасцю кампанентаў, адзін з гэтых варыянтаў выкарыстоўваецца ў сваёй поўнай, нескарочанай форме, а другі – у эліпсаваным, рэдукаваным выглядзе (і толькі гэты другі можна называць эліпсаваным – пры параўнанні з першым)» [2, с. 42].

Трэба адзначыць, што У.П. Жукаў бычыць істотнае адрозненне з'явы варыянтнасці ад з'явы **факультатыўнасці**. Апошняя характарызуецца тым, што «тая ці іншая прыказка функцыянуе ў мове ў поўным ці няпоўным складзе. Факультатыўнасць можа распаўсюджвацца на асобныя словы ці ўсю апошняю частку прыказкі» [3, с. 17]. Менавіта такія словы або асобную частку прыказкі, якія могуць быць апушчаны без парушэння сэнсу, У.П. Жукаў называе факультатыўнымі словамі або факультатыўнай часткай прыказкі суадносна [3, с. 17]; І.Я. Лепешаў, наадварот, лічыць несумненным той факт, што з'ява факультатыўнасці павінна разглядацца ў межах парэмійнай варыянтнасці. Пры гэтым даследчык заўважае, што для ўсіх вышэйадзначаных тыпаў варыянтнасці характэрна: 1) колькасная непарушальнасць кампанентаў у складзе прыказак; 2) вар'іраванне толькі ў рамках адной сінтаксічнай канструкцыі [2, с. 42];

7) **сінтаксічныя варыянты** адрозніваюцца відазмяненнямі сінтаксічнай канструкцыі: *Клін клінам выбіваюць* (прыказка структурна арганізавана як абагульнена-асабовы сказ) – *Клін выбіваецца клінам* (як двухсастаўны сказ) [2, с. 43];

8) **камбінаваныя варыянты** з'яўляюцца спалучэннем дзвюх і болей разнавіднасцей вар'іравання: *Курачка (курыца) па зярнятку клею (збірае)* [2, с. 44].

Некаторыя варыянты прыказак, якія бытуюць у маўленні, не зафіксаваны ні ў адным слоўніку. Праблему размежавання агульнанароднага варыянта і індывідуальна-аўтарскага вырашае В.П. Жукаў. Аўтарскай пераробкай прыказкі, на думку даследчыка, трэба лічыць: замену аднаго слова іншым, не сінанімічным; замену некаторых слоў у складзе прыказкі іншымі словамі свабоднага ўжывання; вольную перастаноўку частак прыказкі, якая прыводзіць да змянення агульнапрынятага сэнсу адзінкі; замена граматычных формаў, напрыклад, формаў часу, што прыводзіць да зруху ў значэнні. Адпаведна не з'яўляюцца прыкладамі індывідуальнага ўжывання наступныя выпадкі:

1) замена аднаго слова іншым, сінанімічным яму: *Всякому (каждому) овоцу своё время;*

2) замена аднаго займеннікавага слова іншым: *Не мой (твой, наш, ваш) воз, не мне (тебе, нам, вам) его и везти;*

3) змяненне слоўных формаў, якія адпавядаюць граматычным нормам мовы, або калі замена адных формаў іншымі не прыводзіць да змянення сэнсавага зместу прыказкі: *Гора с горой не сходится, а человек с человеком сойдётся (сойдутся);*

4) замена бяззлучнікавай сувязі паміж часткамі прыказкі злучнікавай: *Делу время – потехе час і Делу время, а потехе час;*

5) змяненне парадку слоў у складзе прыказкі, якое не ўносіць прыкметных сэнсавых адхіленняў: *Будет и на нашей улице праздник і И на нашей улице будет праздник;*

6) эліптычнае апушчэнне або экспрэсіўнае скарачэнне часткі прыказкі пры захаванні агульнапрынятага сэнсу: *Гора с горой не сходится, а человек с человеком сойдётся і Гора с горой не сходится;*

7) укліньванне ў склад прыказкі зваротка, пабочных слоў, словазлучэнняў, ускладненне часціцай: *В тихом-то болоте, сказывают, черти водятся* [3, с. 15 – 16].

Апошнюю з'яву (гл. пункт 7) Лепешаў І.Я. называе структурнай **пранікальнасцю** прыказак² [2, с. 110]. У якасці пабочных кампанентаў могуць выступаць: пабочныя словы, словазлучэнні, сказы; звароткі; дэ-тэрмінанты; двухсастаўныя сказы, выклічнікі; часціцы. «З'ява структурнай пранікальнасці прыказак адлюстроўвае іх рэальнае функцыянаванне ў маўленні – на ўзроўні моўнай нормы» [2, с. 117]. Пабочныя кампаненты не закранаюць сэнсавага зместу прыказак і іх экспрэсіўнага гучання [2, с. 112].

Такім чынам пры з'яве варыянтнасці і пранікальнасці [2] або з'яве варыянтнасці і факультатыўнасці [3] адбываецца ўзуальнае змяненне прыказкі. Такія змяненні не закранаюць семантыку прыказак і не прыводзяць да ўтварэння адзінак, якія сэнсава нятоесныя зыходным.

Пры аказіянальных (індывидуальна-аўтарскіх) змяненнях прыказак адбываюцца змяненні і формы і семантыкі зыходнай прыказкі, пры якіх утвараюцца адзінкі несінанімічныя зыходным прыказкам, у тым ліку і антыпрыказкі.

Такое змяненне прыказкі, пры якім утвараецца антыпрыказка, адбываецца іншым ад пералічаных вышэй спосабаў узуальных змяненняў прыказкі. Яно, па-першае, з'яўляецца ўтварэннем новай адзінкі шляхам другаснай дэрывацыі, а па-другое, мае індывидуальна-аўтарскі характар.

2. Праяўленне з'явы варыянтнасці пры ўтварэнні антыпрыказак

Пры ўтварэнні антыпрыказкі ў якасці зыходнай адзінкі можа выкарыстоўвацца прыказка ў розных яе варыянтах, якія зафіксаваны (або не зафіксаваны) у існуючых парэміялагічных даведніках. Асноўнымі варыянтамі прыказак, што выкарыстоўваюцца як зыходныя пры ўтварэнні антыпрыказак, з'яўляюцца наступныя:

1) **лексічныя варыянты:** *Апёкшыся на малацэ, <і> на ваду дзьмеш (дзьмухаеш)* [5, с. 54] → *Хто апарыўся на малацэ, той і на карову дзьме* (вар'іруюцца дзеяслоўныя кампаненты *дуць* і *дзьмуць*, параўн. *Хто апарыўся малаком, той і на халодную ваду дуе* [4, с. 57]);

2) **марфалагічныя варыянты:** *Не па каню, дык па аглоблі* [4, с. 56] → *Не па кані, дык падковай* (прыказкавы кампанент *конь* адрозніваецца формай склону);

3) **фанетычныя варыянты:** *Не май сто рублёў, а май сто сяброў* [5, с. 273] → *Ня май сто рублёў, а май сто даляраў*;

4) **канструкцыйна-колькасныя варыянты:** *Адна галава добра, а дзве <яшчэ> лепш (лепей)* [5, с. 47] → *Адна галава – добра, а дзве – яшчэ лепш. Абы сядзець на чужой шыі* (апушчэнне факультатыўнага кампанента *яшчэ*); *<Калі> узяўся за гуж, <дык> не кажы, што не дуж* [5, с. 381] → *Узяўся за гуж, дык бяры замуж* (апушчэнне факультатыўнага кампанента *калі*);

5) **сінтаксічныя варыянты:** *Як прыйшла бяда, адчыняй врата* [6, с. 12] → *Прыйшла бяда – не надзейныя сябры ў кусты, надзейныя ворагі – з кустоў* (замена складаназалежнага сказа з даданай часткай умовы на бяззлучнікавы сказ з умоўна-выніковымі адносінамі);

6) **словаўтваральныя варыянты:** *Дурная галава нагам пакою не дае* [4, с. 48] і *За дурной галавой нагам неспакой (небалазе, няма спакою)* [5, с. 152 – 153] → *Пра спецслужбы. Халодная галава чыстым рукам спакою не дае* (вар'іраванне дэрывацыйных сродкаў – прэфікса *с-* у назоўнікавым кампаненце *пакой*).

7) камбінаваныя варыянты:

а) лексічныя і сінтаксічныя варыянты: *Сарока з кола – дзесяць на кол* [5, с. 79] → *Сарока з тыну, а дзесяць на тын – рэвізоры на прадрывемстве харчавання* (лексічная замена двух кампанентаў *кола і кол* на кантэкстуальныя сінонімы *тыну і тын* і замена бяззлучнікавай сувязі паміж часткамі прыказкі злучнікавай);

б) фанетычныя і канструкцыйна-колькасныя варыянты: *Гара з гарой не сходзіцца, а чалавек з чалавекам заўсёды* [5, с. 97] → *Гара з гарой не сыходзяцца, а камерсант з рэкецірам заўсёды сутыкнуцца*; або фанетычныя, марфалагічныя і лексічныя варыянты: *Гара з гарою не сходзіцца, а чалавек з чалавекам сядзецца* [7, с. 58] → *Гара з гарой не сыходзяцца, а камерсант з рэкецірам заўсёды сутыкнуцца*. Лексічная замена кампанента *сядзецца* (дзеяслоў *сходзіцца* ў другой асобе адзіночнага ліку) на кантэкстуальныя сінонімы *сутыкнуцца* (дзеяслоў *сутыкацца* ў трэцяй асобе множнага ліку);

в) акцэнтна-фанетычныя і сінтаксічныя варыянты: *Адзін з сошкай, а сямёра з ложкай* [2, с. 70] → *Адзін – з сошкай, сёмера – з праверкай* (замена бяззлучнікавай сувязі паміж часткамі прыказкі злучнікавай; кампанент *сямёра* адрозніваецца месцам націску, што вядзе і да фанетычных змяненняў);

г) марфалагічныя і словаўтваральныя варыянты: *Не радзісь прыгож, а радзісь ичасліў* [8, с. 423] → *Не нарадзіся прыгожый, а нарадзіся ў сям'і пластычнага хірурга* (замена кароткага прыметніка мужчынскага роду поўным прыметнікам жаночага роду, далучэнне прыстаўкі *на* да дзеяслоўнага кампанента);

² Парэміялагі лічаць неабходным размежаванне такіх паняццяў, як «структурная замкнёнасць» і «структурная непранікальнасць» прыказак. Так, з аднаго боку, прыказкі з'яўляюцца «структурна замкнёнымі моўнымі адзінкамі», для якіх уласціва сэнсава і інтанацыйная завершанасць. З другога боку, пры рэалізацыі прыказак у маўленні назіраецца ўскладненне парэміійных адзінак пабочнымі канструкцыямі, звароткамі, сінтаксічна не звязанымі з імі часціцамі мовы [2, с. 109 – 110].

д) лексичныя і марфалагічныя варыянты: *Не капай ямы на другога, бо сам упадзеш* [9, с. 155] і *Не капай другому яму, сам у яе ўвалішся* [5, с. 272] → *Не капай яму для другога, сам увалішся ў яе. Таму капай не дужа глыбокай* (вар'іруюцца прыназоўнікі *на* і *для*; прыказкавы кампанент *яма* адрозніваецца формай склону).

Сінанімічныя прыказкі, у якіх некаторыя кампаненты падобныя па сваім гучанні, могуць уздзейнічаць адна на другую. Гэта абумоўлівае ўжыванне таго ці іншага кампанента адной прыказкі ў структуры прыказкі з сугучным кампанентам і ўтварэнне варыянта не зафіксаванага ў парэміялагічных зборніках, але тэарэтычна магчымага. Напрыклад, пры ўтварэнні антыпрыказкі **Беражонага каня і звер беражліва з'есць** прататыпам выступае прыказка **Беражлівага каня і звер не з'есць** [4, с. 55; 8, с. 214], атрыбутыўны кампанент **беражлівага** ўжываецца ва ўсіх зафіксаваных варыянтах. Можна меркаваць, што выкарыстанне ў антыпрыказцы кампанента **беражонага** абумоўлена больш пашыраным ужываннем прыказкі *Беражонага <i> бог беражэ* [5, с. 63]; *Беражонага Бог беражэ* [4, с. 55], а значыць, і больш трывалым захаваннем яе ў свядомасці носьбітаў мовы.

Неабходна адзначыць, што пры ўтварэнні многіх антыпрыказак структура зыходных парэмій трансфармуецца не толькі пры дапамозе аказіянальных спосабаў пераўтварэння прыказак, якія з'яўляюцца характэрнымі і вызначальнымі, адначасова (паралельна) могуць адбывацца і ўзуальныя змяненні (вар'іраванні) зыходных прыказак. Такія змяненні, у пераважнай большасці не зафіксаваныя ў парэміялагічных зборніках, адпавядаюць змяненням, якія адбываюцца пры з'яве варыянтнасці і/або пранікальнасці.

1) **Замена аднаго слова іншым, сінанімічным яму** (лексічныя варыянты): *Залатыя калёсы, але цяжка везці* [10, с. 206] → *Вялікая галава, ды цяжка насіць* (замена супастаўляльных злучнікаў); *Ад добра добра не шукаюць* [5, с. 39] → *Ад добра добра не чакаюць адны аматары прыгод* (замена дзеяслоўных кампанентаў).

2) **Вар'іраванне дэрывацыйных сродкаў** – прэфіксаў і суфіксаў (словаўтваральныя варыянты): *Дараванаму (дарованаму, дармоваму) каню ў зубы не глядзяць* [5, с. 117] → *Даронаму каню ў зубы?... Ды за што?!...; За <аднаго> бітага двух нябітых даюць* [5, с. 148] → *За аднаго пабітага даюць з улікам артыкула крымінальна-працэсуальнага кодэкса*.

3) **Змяненне слоўных формаў**, якія адпавядаюць граматычным нормам мовы (марфалагічныя варыянты): *З песні слова не выкінеш* [5, с. 168], [7, с. 96 – 97] → *Зь песні слоў ня выкінеш – песьню сканфіскуюць* (прыказкавы кампанент *слова* адрозніваецца формай ліку).

4) **Замена бяззлучнікавай сувязі** паміж часткамі прыказкі злучнікавай (сітаксічныя варыянты): *Хто ў лес, хто па дрывы* [10, с. 276] → *Хто ў лес, а хто не ўлез*.

5) **Пранікальнасць** у структуру парэміялагічнай адзінкі пабочных кампанентаў:

а) дэтэрмінантаў: *Адзін у полі не воін* [5, с. 43] → *Цяпер і адзін у полі воін, калі ён трактарыст ці камбайнёр; Не такі (не так) чорт страшны, як яго малююць* [5, с. 281] → *Часам не такая страшная маска, як твар, які за ёй хаваецца. Цяпер, часам – дэтэрмінанты – даданыя члены сказа (акалічнасці часу), якія адносяцца да ўсёй прыказкі, а не да аднаго з яе кампанентаў і ўступаюць у граматычную сувязь з прыказкай;*

б) пабочных слоў: *Па Сеньку (па Хомку) <i> шапка* [5, с. 313 – 314] → *Па лбе граблі знаць. Знаць – пабочнае слова, якое паказвае ступень упэўненасці ў рэальнасці паведамлення;*

в) часціц: *П'янаму <i> мора па калена* [5, с. 332 – 333] → *П'янаму нават мора па калена, але ён нярэдка здавальняецца лужынай (нават – узмацняльная часціца); Хто шукае, той знаходзіць* [5, с. 417 – 418] → *Хто шукае, той і ашукваецца (і – узмацняльная часціца);*

г) займеннікаў: *Колькі (як) ваўка (воўка) ні кармі, <a> ён у лес глядзіць (паглядае)* [5, с. 205 – 206] → *Як ты ваўка ні кармі, ён усё роўна глядзіць на аўчарню (ты – займеннік у абагульнена-асабовым значэнні, паказвае не на канкрэтную асобу, а на чалавека наогул; усё роўна – дэтэрмінант).*

б) **Змяненне парадку слоў** у складзе прыказкі, якое не ўносіць прыкметных сэнсавых адхіленняў (сітаксічныя варыянты): *Будзе <калі-небудзь, некалі> і на нашай (маёй, тваёй) вуліцы свята* [5, с. 71 – 72] → *І на нашай вуліцы КамАЗ з анашой перакуліцца...*

7) **Эліптычнае апушчэнне кампанента** (канструкцыйна-колькасныя варыянты): *Не краса чалавека красіць, а характар* [4, с. 154] → *Не краса красіць, а касметыка*.

8) **Камбінаваныя змяненні** (камбінаваныя варыянты): змяненне слоўных формаў і змяненне парадку слоў у складзе прыказкі, якія не ўносяць прыкметных сэнсавых адхіленняў (марфалагічныя і сітаксічныя варыянты): *Хочаш ворага нажыць – пазыч грошай* [11, с. 489] → *Хочаш нажыць ворагаў – пазыч грошай. Хочаш сам стаць ворагам – не пазычай* (прыказкавы кампанент *вораг* адрозніваецца формай ліку).

Трэба заўважыць, што замену ў складзе прыказкі аднаго займеннікавага слова іншым [3, с. 16] не заўсёды можна лічыць узуальным змяненнем. У прыказцы з бінарнай структурай замена займенніка толькі ў адной частцы прыводзіць да ўтварэння новай несінанімічнай адзінкі з іншым значэннем: *Язык мой – вораг мой* [5, с. 452] → *Язык мой – вораг твой*.

Пры вызначэнні асноўных спосабаў утварэння антыпрыказак не павінны ўлічвацца выпадкі наступных змяненняў зыходных прыказак:

1) калі пры ўтварэнні антыпрыказкі ў якасці зыходнай выкарыстоўваецца прыказка ў адным з яе магчымых варыянтаў, зафіксаваных у парэміялагічных зборніках;

2) калі пры ўтварэнні антыпрыказкі разам з аказіянальнымі пераўтварэннямі зыходная прыказка падвяргаецца апісаным вышэй ўзуальным змяненням. Такія змяненні прыказак з'яўляюцца натуральным праяўленнем з'яў варыянтнасці і/або пранікальнасці і стымулююцца толькі ўжываннем моўных адзінак у маўленні. Самі па сабе яны ніколі не прыводзяць да змянення семантыкі зыходнай адзінкі, а, значыць, не з'яўляюцца вызначальнымі пры ўтварэнні антыпрыказак.

3. Варыянтнасць антыпрыказак

Для парэміялагічных адзінак з'ява варыянтнасці тыповая і пашыраная. Гэта тлумачыцца тым, што «прыказкі, як правіла, шматкампанентныя моўныя адзінкі... і далёка не заўсёды ўзнаўляюцца ў маўленні рознымі носьбітамі мовы аднолькава – у сваім першасным выглядзе» [2, с. 39].

Для антыпрыказак як спецыфічнай разнавіднасці парэміялагічных адзінак таксама характэрна з'ява варыянтнасці, хоць і ў значна меншай ступені, чым для прыказак. Сярод 665 (100 %) даследаваных намі антыпрыказак, 12 (1,8 %) адзінак маюць варыянты. Трэба, аднак, заўважыць, што такая невялікая колькасць варыянтных антыпрыказак можа тлумачыцца адсутнасцю іх фіксацыі, што ніяк не ўплывае на прадуктыўнасць самой з'явы варыянтнасці антыпрыказак.

У залежнасці ад змяненняў, якія адбываюцца на пэўным моўным узроўні, можна вызначыць наступныя тыпы варыянтаў антыпрыказак.

1) Лексічныя варыянты:

а) непастаяннымі кампанентамі ў антыпрыказках выступаюць сінанімічныя словы: *Той, хто смяецца апошнім, магчыма, не зразумеў жарту* – *Той, хто смяецца апошнім, магчыма, не зразумеў гумару*; *На піццэ і рак свісне* – *На піццэ і рак сцібрыць*. У апошнім прыкладзе дзеясловы *свіснуць* і *сцібрыць* ужываюцца ў значэнні «красці».

б) выкарыстанне кантэкстуальных сінонімаў або несінанімічных слоў, якія або адносяцца да адной тэматычнай групы, або ўступаюць у іншыя сістэмныя адносіны, што не ўплывае на змест антыпрыказкі: *З кім павядзешся, ад таго і дыягназ* – *З кім павядзешся – ад таго і захварэеш*; *У няўдалай гаспадыні і апошні блін камяком* – *У няўдалай гаспадыні і другі блін камяком*.

2) **Канструкцыйна-колькасныя варыянты:** *Работа ня воўк, работа – гэта ўорк*. *Вучыце ангельскую, спадарства – Работа – ня воўк*. *Работа – ўорк, а воўк – хадзіць*. У другім варыянце антыпрыказкі прапушчаны кампанент *гэта*, выражаны ўказальным займеннікам.

3) Камбінаваныя варыянты:

а) спалучэнне лексічных і марфалагічных варыянтаў: *Лепш сініца ў руцэ, чым журавель з неба* – *Лепш варабей у руцэ, чым голуб на галаву*.

б) спалучэнне лексічных, фанетычных, марфалагічных варыянтаў і змяненне парадку кампанентаў у складзе антыпрыказкі, якое не ўносіць прыкметных сэнсавых адхіленняў: *Ты, работа, нас ня бойся: мы цябе чапаць ня будзем* – *Ты работа нас ня бойся: мы цябе не кранем*.

Вывады. Пры праяўленні з'явы варыянтнасці або пранікальнасці адбываецца ўзуальнае змяненне прыказак, што не прыводзіць да ўтварэння адзінак, сэнсава нятоесных зыходным. У выніку аказіянальнага пераўтварэння прыказкі, змяняюцца яе форма і семантыка і ўтвараецца адзінка, сэнсава несінанімічная зыходнай прыказцы.

Пры ўтварэнні антыпрыказак зыходныя адзінкі (прыказкі) могуць падвяргацца ўзуальным змяненням усіх тыпаў, якія характэрны для парэміялагічных адзінак пры функцыянаванні іх у маўленні.

Пры вызначэнні асноўных спосабаў і прыёмаў утварэння антыпрыказак неабходна размяжоўваць аказіянальныя змяненні прыказак, якія з'яўляюцца вызначальнымі і істотнымі для ўтварэння адзінак антыпрыказкавага жанру, і ўзуальныя змяненні прыказак, якія могуць адбывацца адначасова з аказіянальнымі, але не прыводзяць да змянення семантыкі зыходнай адзінкі, а значыць, не ўплываюць на спосаб утварэння антыпрыказак.

Адным з паказчыкаў праяўлення сістэмных адносін у парэміялагічным фондзе мовы з'яўляецца наяўнасць антыпрыказак, якім уласціва з'ява варыянтнасці. Асноўнымі тыпамі варыянтаў антыпрыказак з'яўляюцца лексічныя, канструкцыйна-колькасныя і камбінаваныя варыянты.

ЛІТАРАТУРА

1. Яколцевич, М.А. Стилистическое функционирование пословиц в белорусских художественных текстах: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / М.А. Яколцевич; Ин-т языкознания им. Якуба Коласа. – Минск, 1990. – 23 с.

2. Лепешаў, І.Я. Парэміялогія як асобны раздзел мовазнаўства: дапам. / І.Я. Лепешаў. – Гродна: ГрДУ, 2006. – 279 с.
3. Жуков, В.П. Словарь русских пословиц и поговорок / В.П. Жуков. – М.: Рус. яз. – Медиа, 2003. – 544 с.
4. Proverbia et dicta: шасцімоўны слоўнік прыказак, прымавак і крылатых слоў / Н.А. Ганчарова [і інш.]; пад рэд. Н.А. Ганчаровай. – Мінск: Універсітэцкае, 1993. – 255 с.
5. Лепешаў, І.Я. Слоўнік беларускіх прыказак / І.Я. Лепешаў, М.А. Якалцэвіч. – Мінск: Беларус. навука, 2002. – 551 с.
6. Иванов, Е.Е. Русско-белорусский паремиологический словарь / Е.Е. Иванов, В.М. Мокиенко. – Могилев: МГУ им. А.А. Кулешова, 2007. – 248 с.
7. Шкраба, І. Крынічнае слова: (беларускія прыказкі і прымаўкі) / І. Шкраба, Р. Шкраба. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1987. – 286 с.
8. Прыказкі і прымаўкі: у 2 кн. / рэд.кал.: В.К. Бандарчык [і інш.]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1976. – Кн. 2 / рэд. А.С. Фядосік. – 616 с.
9. Аксамітаў, А. Прыказкі і прымаўкі: Тлумачальны слоўнік беларускіх прыказак і прымавак з архіваў, кафедральных збораў, рэдкіх выданняў XIX і XX стагоддзяў / А. Аксамітаў. – 2-е выд., дапрац. – Мінск: Беларус. навука, 2002. – 320 с.
10. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / склад. Ф.М. Янкоўскі; прадм. Д.Я. Бугаёва. – Мінск: Беларус. навука, 2004. – 494 с.
11. Прыказкі і прымаўкі: у 2 кн. / рэд.кал.: В.К. Бандарчык [і інш.]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1976. – Кн. 1 / рэд. А.С. Фядосік. – 559 с.

Пасмуніў 21.06.2010

VARIATION OF PROVERBS AND ANTI-PROVERBS

I. KONOVALOVA

The article considers differences between occasional and customary modifications of proverbs in talking. It specifies, what modifications result in the formation of synonymous and non-synonymous paremias. Specific features of an anti-proverb as a unit of the occasional formation are identified. The article also examines the influence and manifestation of variation phenomena and penetrability of proverbs in the formation of anti-proverbs. The author states that when defining the basic means and methods of anti-proverbs formation, it is necessary to differentiate between the means of occasional modifications in proverbs essential for the formation of anti-proverbs, and the means of customary modifications of proverbs in use which can come up simultaneously with occasional ones but which do not result in either modification of the semantics of the initial proverbs or in the formation of anti-proverbs. The article presents anti-proverbs in variation of their components, which is one of the factors manifesting semantic relations in paremiology. The basic types of anti-proverbs variants are described.